

КОРДОНИ КРИТИЧНОГО МИСЛЕННЯ

Пенько Віктор Львович,

кандидат філософських наук, доцент,
доцент кафедри теорії та історії держави і права
Волинського національного університету імені Лесі Українки
ORCID ID: 0009-0001-9975-4755
Researcher ID: MGU-3108-2025

Стаття присвячена темі критичного мислення. В наш час ця тема є актуальною для всіх галузей знання, на академічному та практичному рівнях. Не меншою мірою це стосується правознавства. Правникам важливо бути обізнаними на питаннях особливостей мислення людини, аби мати теоретичну можливість уникати професійних та громадських помилок. Критичному мисленню присвячено сотні досліджень, значна частина яких має емпіричне значення. Є чимало публікацій які, безпосередньо або опосередковано, розкривають теоретичні особливості критичного мислення. Значною мірою автори публікацій акцентують свою увагу на позитивних результатах критичного мислення. Апологети критичного мислення наголошують на тому, що така форма мислення проявляється у здатності людини вийти за рамки усталених поглядів, побачити в усталених поглядах помилки та запропонувати інші, більш ефективні методи. Звісно йдеться, що за певного навчання, людину можна вивести на критичний рівень її мислення. Проте не до кінця з'ясованим залишається питання істинності, отриманих в результаті критичного підходу, результатів. В цьому сенсі цікавими є наукові праці американського філософа, історика науки Томаса Куна та німецького філософа й психолога Еріха Фромма. Ці науковці, досліджуючи особливості мислення людей приходять до висновку щодо наявності в кожному науковому товаристві, в кожній спільноті людей об'єктивних причин, які перешкоджають критичному мисленню. Щодо науки, Томас Кун говорить про таке ґносеологічне явище, як парадигма. На його думку причиною виникнення парадигми є суспільна обумовленість мислення людей. Парадигма виникає та зберігається завдяки певному науковому товариству, групі людей, з однаковим способом мислення та однаковими поглядами на певну проблему. Парадигма визначає предмет, параметри та спосіб дослідження. Вона регулює відносини між науковцями, дає оцінку, хто з них правий, а хто ні. Еріх Фромм досліджує те саме явище, але на рівні масової свідомості. На основі висновків обох науковців можна підсумувати, що критичне мислення людини не є панацеєю від помилок. Будь-яке переосмислення дійсності проводять конкретні люди, які є членами певної спільноти, сповідують цінності цієї спільноти, свідомо чи несвідомо. Особи, які максимально орієнтовані на свою спільноту, ризикують повторювати старі помилки, або продукувати нові. Останнє говорить про певні обмеження критичного мислення.

Ключові слова: критичне мислення, парадигма, спосіб мислення.

Penko Victor. The boundaries of critical thinking

The article is devoted to the topic of critical thinking. Nowadays, this topic is relevant across all branches of knowledge, both at the academic and practical levels. This applies to jurisprudence to no small extent. It is important for lawyers to be aware of the peculiarities of human thinking in order to theoretically avoid professional and public mistakes. Hundreds of studies have been devoted to critical thinking, most of which have empirical significance. There are many publications that, directly or indirectly, explore the theoretical features of critical thinking. To a large extent, the authors of these publications focus their attention on the positive outcomes of critical thinking. Advocates of critical thinking emphasize that this form of thinking is manifested in a person's ability to go beyond established views, identify errors in conventional wisdom, and propose alternative, more effective approaches. Of course, it is also noted that, with proper training, a person can develop their thinking to a critical level. However, the question of the validity of the results obtained through a critical approach remains not fully clarified. In this regard, the scientific works of the American philosopher and historian of science Thomas Kuhn, as well as the German philosopher and psychologist Erich Fromm, are particularly interesting.

These scholars, in their research on the peculiarities of human thinking, conclude that there are objective reasons that hinder critical thinking within every scientific community and society at large. Regarding science, Thomas Kuhn discusses an epistemological phenomenon known as the paradigm. In his view, the emergence of a paradigm is rooted in the social conditioning of human thought. A paradigm arises and is sustained by a specific scientific community—a group of individuals who share a common way of thinking and similar views on a particular problem. The paradigm defines the subject, parameters, and methods of research. It also governs relationships among scientists, determining who is right and who is wrong. Erich Fromm explores the same phenomenon but at the level of mass consciousness. Based on the conclusions of both scholars, it can be argued that critical thinking is not a panacea for avoiding mistakes. Any reinterpretation of reality is carried out by individuals who are members of a specific community, adhere to its values, and are influenced by it, whether consciously or unconsciously. Individuals who are overly focused on their community risk repeating past mistakes or generating new ones. This highlights certain limitations of critical thinking.

Key words: critical thinking, paradigm, way of thinking.

Постановка проблеми. Станом на сьогоднішній день темі критичного мислення 115 років. Цю тему, яка від початку набула наукового значення, на переконання значної частини науковців, було започатковано Джоном Дьюї, який в своїй книзі 1910 року «Як ми мислимо» вперше порушив питання критичного мислення. Принагідно існують й інші думки щодо віку цієї теми. Деякі фахівці з історії філософії виводять її від давньогрецького філософа Сократа, обговорюючи його методи дискусії та навчання. Власне, за такого підходу можна говорити про критичне мислення й філософів Давньої Індії та Давнього Китаю. Так це чи ні – час покаже.

Сучасна бібліографія теми критичного мислення є доволі об'ємною. З детальним оглядом вітчизняних та зарубіжних робіт про критичне мислення можна, зокрема, ознайомитись в працях Кругляка М.І. [1], Терно С.О. [2], Конверського А.Є. [3], Мілян Р.С. [4], Надурака В.В. [5].

Слід зазначити, що тема критичного мислення опрацьовується не лише філософами, а й соціологами, психологами, педагогами: «... критичне мислення є міждисциплінарним проектом, адже засвоєння цієї навички потребує використання інформації з різних галузей знань» [5, с. 129].

Загалом домінують дослідження в рамках практичного значення теми, порівняно з дослідженнями теорії критичного мислення. Попри домінування досліджень практичного значення, з огляду на те, що будь-яка практична рекомендація має теоретичне походження, актуальним є аналіз теорій критичного мислення, оскільки

будь-яка теорія, в силу обмеженості свого походження, не захищає від помилок. Рятуючи справу в одній площині осмислення, усталена теорія може спричиняти пізнавальні проблеми в іншій площині.

Загалом це наводить на висновок, що тема критичного мислення є не менш цінною й у правознавстві, як галузі знань, зокрема пов'язаних з публічною діяльністю юристів. Правоохоронці, адвокати, судді, інші представники галузі права, так чи інакше, у своїх відносинах з різними представниками суспільства, безпосередньо або через документи, керуються не лише нормами чинного законодавства, а й власними, суміжними праву, знаннями. Йдеться про знання з аналізу будови письмового тексту, усної промови, заяви, свідчень і т.п. Не менш важливим є питання вибору критерію оцінювання та суспільно-культурна детермінованість юриста. Останнє є не менш важливим за знання чинних норм права, оскільки інформація про будову юридичного матеріалу, отримана в ефективний спосіб, забезпечує функціональність роботи з ним. Сам по собі закон не є гарантією успіху або поразки. Важливим є спосіб його застосування.

Іншими словами, актуальною є тема теоретичної досконалості напрацьованих за останні роки підходів, щодо критичного мислення. Це, зокрема, має відношення до діяльності правників, стосується не лише тих, хто практикує, а й студентів юридичних факультетів.

Виклад основного матеріалу. Для оцінювання теорій критичного мислення варто звернути увагу на причину виникнення цієї теми взагалі. Згадуючи Джона

Дьюї чи Сократа, чи навіть філософів Давнього Сходу, неможливо оминати той факт, що всі вони, з одного боку намагались донести людству своє розуміння Всесвіту, окремих його проявів, а з іншої – пояснити свій спосіб мислення, який, власне, привів їх до певних висновків. Цілком законірно, оскільки певний спосіб мислення спирається на певні факти і приходять до певних висновків. Іншими словами, існує причинно-наслідковий зв'язок між способом мислення і його результатом, тобто висновком. Інакший висновок можна отримати лише застосувавши інакший спосіб добору фактів та аргументів (спосіб мислення). Очевидна річ, але через її недоступність, з когнітивних причин, значній частини людства, воно, людство, схильне тривалий час користуватись звичним, традиційним у виробництві, у суспільних відносинах, в політиці, науці, освіті, допоки не почне усвідомлювати невідповідність звичного новому.

Феномен цієї невідповідності ставав очевиднішим в міру історичного зростання швидкості темпів змін у виробничій та торговельній сферах суспільного життя. Це не могло не зачепити освіту і науку. Індустріальна, постіндустріальна, а згодом інформаційна цивілізації вивели проблему мобільності мислення та прогнозування на перший план. «За умов інформаційної цивілізації вже не земельні угіддя чи величезні фабрики гарантують добробут і владу. Натомість світом керує той, хто володіє інформацією...» [3, с. 14]. Таким чином інформація, знання з прикладного стану перетворюються ще й на об'єкт пізнання. Те, що раніше було особливістю та привілеєм окремих осіб в релігії та науці, тепер становить об'єктивну необхідність для всіх, якщо не сказати, для кожного.

Вміння працювати з інформацією вкладається в поняття «критичне мислення» і, часто, густо, подається як панацея від будь-яких когнітивних помилок. «Критичне мислення – це мистецтво аналізу й оцінки мислення з наміром його покращити» [1, с. 7]; «... всі єдині в одному: критичне мислення – це свідомі зусилля з визначення того, які твердження вважати правильними, а які – ні» [2, с. 24]; «... критичне мислення визначається як вміння аналізувати процес мислення на

предмет його відповідності критеріям раціональності» [5, с. 129]; «Ознаками критичного мислення, на думку багатьох науковців є вміння досліджувати реальні ситуації; висувати різні варіанти розв'язання поставлених завдань, порівнювати, оцінювати, виявляти недоліки і переваги кожного з них, вибираючи оптимальний; приймати самостійні рішення та прогнозувати їх наслідки» [4, с. 122].

Важко заперечити жодному з наведених тверджень, якщо протиставляти критичне мислення стихійному мисленню, або раціональне мислення – ірраціональному. Проте тут не все гладко, оскільки серед науковців немає узгодженості щодо практичності та відмінності раціонального в критичному мисленні та ірраціонального в критичному мисленні. Раціональне, ірраціональне є біполярними явищами. Перше не є другим й навпаки. Серединний варіант виключається, оскільки, в разі його застосування, з точки зору формальної логіки, розмиває зміст понять «раціональне» та «ірраціональне».

Іншими словами, суб'єкт мислення, об'єктом діяльності якого є певна інформація, є критичною стороною щодо цієї інформації, в разі усвідомлення ним необхідності оцінити інформацію на предмет її достовірності або відповідності істині. Ця діяльність є волевиявленням особи та будується на усвідомленій потребі та засвоєних нею методах аналізу об'єкту дослідження. Зрозумілим є й те, що раціональне та ірраціональне мислення є керованим. Проте, ірраціональний керунок спирається на життєвий досвід, який зберігається в надрах підсвідомості дослідника. Будь-який досвід в підсвідомому стані є сталим і не спроможним в короткий час змінити свій зміст. Натомість, раціональне мислення спирається на логічні знання, через що людина, без особливих зусиль, здатна оцінювати не лише об'єкт дослідження, а й сам метод дослідження певного об'єкту. Тому не дуже зрозумілим є твердження, що: «...мислення не вичерпується лише правилами логіки. Для ефективного мислення також потрібні адекватна робота відчуттів і пам'яті, вміння інтерпретувати емпіричні дані, орієнтуватись у морі інформації, відрізняти надійні джерела від ненадійних, розпізнавати психологічні маніпуляції, а на сучасному

етапі ще й реагувати на виклики, пов'язані з інформаційною епохою і поширенням онлайн-комунікації» [1, с. 10].

Наведене твердження стосується радше не поняття «критичне мислення», а «мислення» взагалі. До сказаного можна додати: «... вміння аналізувати власне мислення на предмет правильності не є чимось типово властивим людині. Натомість їй властиве автоматичне прагнення давати пояснення подіям, причому якість цього пояснення значення немає. ... Критичне мислення можна описати як надбудову над звичайним мисленням, функція якого – контролювати, корегувати та спрямовувати його до стандартів раціональності. Оскільки ця надбудова не є чимось природним для людини, то вона має бути сформована. ... для того, щоб мислити критично, не достатньо знати правила та помилки мислення. Потрібно вміти виявляти і долати ці помилки та формувати правильні думки, ...» [5, с. 140, 141]. Отже йдеться, що критичне мислення є свого роду метамисленням.

Отже важливим питанням щодо теорій критичного мислення є питання «правдивості» чи «істинності» отриманих, завдяки критичному осмисленню інформації, результатів. Це безпосереднім чином стосується ефективності критичного мислення. Як зазначено вище, чи слід сприймати критичне мислення, як панацею, як неухильний шлях до істини, оскільки будь-який процес завершується певним результатом. З цього приводу можна навести дві дещо різні позиції. Перша подає критичне мислення, як спосіб досягнення бажаного суб'єкту результату: «... чим відрізняється підхід до вивчення мислення з точки зору логіки і з точки зору критичного мислення?... критичне мислення має більш прагматичний характер, воно націлене не стільки на логічну правильність, скільки на ефективність [1, с. 9, 10]. Друга – як шлях до об'єктивної істини: «...ядром критичного мислення є ретельне цілеспрямоване мислення ... є правильне мислення. ... ми вдаємось до ретельного аналізу свого мислення для того, щоб зробити його правильним, раціональним і, в результаті, отримати істинний висновок [5, с. 133].

Обидві позиції мають право на існування. Перша, як засіб перемоги, або при-

наймні не програшу, в приватній, можливо кулуарній дискусії, друга – претендує на здобуття об'єктивної істини, в наслідок чого особа, людство мають можливість посунутись уперед у пізнанні об'єктивної дійсності. Перевага правдивих, істинних знань в їх практичній ефективності. Цьому важко заперечувати, але загалом усі людські знання, зокрема наука формуються далеко не в лінійний спосіб. Про це знають філософи, історики науки й певна частина фахівців з конкретних наукових та технічних знань.

В розгорнутому вигляді цю проблему дослідив американський філософ та історик науки Томас Кун (*роки життя: 1922–1996*) в своїй книзі «Структура наукових революцій». В цій книзі автор не вживає поняття «критичне мислення», проте досліджена ним проблема має до нього безпосереднє відношення. Перефразовуючи й узагальнюючи висловлене Куном, можна сказати, що будь-яке знання є суспільно обумовленим та відповідним чином упорядковане, а тому існує не у вигляді окремих самотійних теорій і фактів, а, саме через цю упорядкованість – існує й функціонує лише в рамках певної парадигми. «Парадигма — це те, що об'єднує членів наукового співтовариства, і, навпаки, наукове співтовариство складається з людей, що визнають парадигму ... наукове співтовариство складається з дослідників певної наукової спеціальності. ... вони отримали ... в процесі навчання вони засвоїли одну і ту саму навчальну літературу і винесли з неї одні і ті самі уроки» [6, с. 188, 189]. Тобто, можна сказати, що суспільне знання є системним явищем, відповідно, інформаційні утворення системи забезпечують часову сталість та узгодженість між окремими носіями певної форми знання. Останнє свідчить, що будь-яке знання в певний період свого існування неминуче набуває ознак догми. Оформлене парадигмою знання Кун називає «нормальною наукою» не тому, що симпатизує такому явищу, а розуміючи його об'єктивну природу. Так є, бо інакше не може бути. «Якби це було не так, то не могло б бути жодних спеціальних філософських проблем, що складають предмет аксіології або естетики» [6, с. 199].

Парадигма, якщо розібратись, в своєму сталому вигляді унеможлиблює критичний підхід до «узаконених істин». «У річищі нормальної науки вчені не ставлять собі за мету створення нових теорій, до того ж вони звичайно нетерпимі і до створення таких теорій іншими. Навпаки, дослідження в нормальній науці спрямоване на розробку тих явищ і теорій, існування яких парадигма заздалегідь припускає» [6, с. 37], зазначає автор «Структури наукових революцій». Тобто некритичність «догматів» є результатом прийняття членами спільноти цих «догматів», через те, що вони мабуть, де-факто, виправдовують та пояснюють сенс існування даної спільноти, а тому спільнота усвідомлено запобігає критиці на свою та «догматів» адресу. Ба більше: «...набуваючи парадигму, наукове співтовариство одержує принаймні критерій для вибору проблем, що в принципі можуть бути розв'язані, доки цю парадигму приймати без доказу. ... Інші проблеми, ... відкидаються як метафізичні, як такі, що належать до компетенції іншої дисципліни або іноді тільки тому, що вони занадто сумнівні, щоб витрачати на них час» [6, с. 50]. Це зауваження Томаса Куна можна екстраполювати на діяльність правоохоронних та судових органів в будь-якій країні. Стале суспільство, його правнича складова на науковому та практичному рівнях, закономірним чином, обирають відповідні собі теми, їх тлумачення, спосіб, рамки їх дослідження, ігноруючи при цьому інших членів суспільства, які намагаються вказати на актуальність інших правничих тем. Тому не дивно, що зміни в законодавстві завжди відбуваються під тиском, зокрема, економічних, соціальних проблем суспільства, а не внаслідок внутрішнього розвитку правового знання.

В цьому сенсі Кун звертається до теми можливості відмови від парадигми лише в революційний спосіб: «... перехід до нової парадигми є науковою революцією... Щоб розкрити, чому питання вибору парадигми ніколи не можна розв'язати винятково логікою і експериментом, треба зупинитися на природі відмінностей, що відділяють захисників традиційної парадигми від їхніх революційних наступників... парадигми дають вченим не тільки

план діяльності, а й указують на деякі напрямки, істотні для реалізації плану. Освоюючи парадигму, вчений оволодіває відразу теорією, засобами і стандартами, що звичайно найтісніше переплітаються. Відтак, коли парадигма змінюється, звичайно відбуваються значні зміни в критеріях, які визначають правильність як вибору проблем, так і пропонуваніх розв'язань» [6, с. 105–123].

Отже, «живучість» парадигми не лише в суспільній природі знання, а й у когнітивних особливостях людини, фактично в способі мислення членів певної спільноти, у визнаній товариством системи цінностей. Томас Кун не заперечує можливості критичного мислення, проте дає зрозуміти, що метою критичного мислення, за наявності усталеної парадигми, є не стільки пошук істини, скільки доведення недосконалості даної парадигми. Останнє об'єктивним чином обмежує можливість наближення до об'єктивної істини. Рух до істини лежить через заперечення звичного. Проте ніщо не заважає суб'єктам критичного мислення використовувати в своїй роботі знання про парадигму та її можливості.

За інше джерело дослідження у співставленні критичного мислення з істиною може слугувати книга німецького психолога, філософа, психоаналітика Еріха Фромма (*роки життя: 1900–1980*) «Мати чи бути». Як й Кун, Фромм фактично не вживає поняття «критичне мислення», книга присвячена іншій глобальній проблемі, пов'язаній зі свідомістю людства. Це тема про співіснування людини і природи, а фактично боротьби людства з природою. «Можна з певністю стверджувати, що наша цивілізація почалася, коли людство заходилося активно контролювати природу... Ми наближалися до того, аби стати богами, верховними істотами, які здатні створити інший світ, використовуючи при цьому світ природи лиш як сировину для нового творення» [7, с. 13]. Така ситуація веде до жакхливих екологічних та суспільно-культурних наслідків. Через усвідомлення науковцями проблеми активної ролі людини у нищенні природи і себе разом з природою, сформувалось два підходи до вирішення цієї проблеми. Відповідно одного з них – в міру технологічного

прогресу, сформується нова людина, яка розверне цивілізацію в прогресивному напрямку. Протилежний підхід спирається на переконання, що спочатку потрібно створити людину нового цивілізаційного типу, а вже вона вирішить всі глобальні проблеми. Однозначно, що це є вкрай полярні позиції, кожна з яких виключає одна одну, тому перед Фроммом повстає нагальна необхідність оцінити природу мислення людини в рамках чинної цивілізації з метою розібратись – можливо чи не можливо створити людину нового типу.

Томас Кун знаходить причини вад людського мислення в рамках наукового знання та наукової діяльності, у академічному пізнанні та висновках науковців щодо природи та суспільства. Еріх Фромм говорить фактично про те саме, що й Кун, але вже на рівні масової свідомості, розуміння пересічною людиною себе як окремого явища та в контексті свого суспільного оточення. Забігаючи наперед, слід відмітити, що Фромм, подібно Куну бачить головну причину некритичності, або спотвореної критичності в домінуванні суспільної думки над індивідуальною. Це домінування здійснюється не лише шляхом прямих заборон та обмежень з боку суспільства, а й через засоби суспільної культури, яка, в свою чергу, регулює суспільні відносини, стороною яких, відповідно, є кожний індивід. В цьому, на думку Фромма, криється головна причина людської недосконалості.

Отже, за Фроммом, існують люди, які мислять так, як вимагає від них суспільство та протилежний їм тип людей, які не ототожнюють себе зі своїм суспільством, хіба що дотримуються його загальних правил, мислення яких підпорядковане меті вживання в природну, а не соціальну дійсність. Іншими словами, людина, яка не усвідомлює в собі природної сутності, через абсолютне домінування відчуття соціальної приналежності, закономірно протиставляє себе природі й навпаки. Перший тип людей, за кваліфікацією Фромма, належить до культури «привласнення», інший – до культури «буття». З приводу першого типу людей Фромм говорить: «... людина відчуває себе мов товар, а свою вартість ... як мінову. ... Людину найбільше хвилює не її життя і не

її щастя, а те, наскільки вона придатна для продажу... [7, с. 159–160]; ... ми стали гвинтиками бюрократичної машини і разом з нашими думками, відчуттями і вподобаннями є об'єктами маніпуляцій уряду і промисловців, а також засобів масової інформації, які їм підконтрольні;...» [7, с. 14]. Такі люди настільки переймаються освоєною ними соціальною роллю в даному соціумі, що назавжди забувають, хто вони є насправді. Зрештою, не вони ведуть свою соціальну роль, а навпаки, роль веде їх. Очевидним є те, що такі люди не мають і не можуть мати будь-якого відношення до критичного мислення, як процесу наближення до об'єктивної істини. Хіба що в рамках конкретного випадку маніпуляції іншими людьми.

Така оцінка людини культури «привласнення» дає відповідь іще на одне запитання – чи зважиться така людина, знаючи про вади свого мислення чи мислення свого оточення, його виправляти? Відповідь очевидна, радше ні, аніж так. Людина культури «привласнення» не здатна виокремити себе з цієї культури, попри певну штучність її походження. Змінити спосіб мислення на протилежне означає для цієї людини втратити своє звичне соціальне «Я», стати іншою людиною, розпочати інший спосіб життя, а на таке мало хто зважиться.

Щодо представників культури «буття» Фромм зазначає: «Щодо буття як способу існування, ... це протилежність видимості, вона відсилає до справжньої природи, істинної реальності особи чи речі, на відміну від оманливої видимості... .» [7, с. 36]. Іншими словами, людьми культури «буття» є особи, які здатні відрізнити себе від соціуму свого перебування, а значить критично ставитись до дійсності, причиною якої є певний соціум. Вади у звичному може побачити лише відмінний від цього звичного.

Таким чином, на основі вище наведеного можна прийти до висновку: критичне мислення, попри свою пізнавальну цінність не є бездоганним за своїм результатом, оскільки будучи ймовірною здатністю реальної людини, залежить не лише від її інтелектуальної спроможності, а й значною мірою від її соціальних властивостей.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Кругляк М. І. Критичне мислення. Матеріали III частини онлайн-курсу «Логіка, аргументація, критичне мислення». URL: <https://criticalthinkerua.wordpress.com>. Київ. 2021. 193 с.
2. Терно С. О. Теорія розвитку критичного мислення (на прикладі навчання історії) / С. О. Терно : [посібник для вчителя]. Запоріжжя : Запорізький національний університет. 2011. 105 с.
3. Конверський А.Є. Критичне мислення. Підручник для студентів вищих навчальних закладів усіх спеціальностей. Київ. : Центр учбової літератури. 2020. 370 с.
4. Мілян Р.С. Порівняльний аналіз дефініцій «критичне мислення» та «логічне мислення». Сучасні інформаційні технології та інноваційні методики навчання у підготовці фахівців: методологія, теорія, досвід, проблеми / 36. наук. пр. Випуск 54 / редкол. Київ-Вінниця : ТОВ фірма «Планер». 2019. 160 с. с. 121–125.
5. Надурак В.В. Критичне мислення: поняття та практика. *Філософія освіти*. 2022. Том 28 № 2. с. 129–147.
6. Кун Томас. Структура наукових революцій. Переклад О. Васильєва, Київ. PORT-ROYAL. 2001. 228 с.
7. Фромм Еріх. Мати чи бути? : пер. з англ. / Еріх Фромм. Київ : Укр. Письменник. 2010. 222 с.

REFERENCES:

1. Krugliak, M. (2021). Krytychne myslenia. [Critical thinking]. Kyiv. 193 p. [in Ukrainian].
2. Terno, C. (2011). Teoria rozvytku krytychnogo myslenia (na prykladi navchania ictorii). [The theory of the development of critical thinking (on the example of learning history)]. Zaporizhzhia. 105 p. [in Ukrainian].
3. Konverskij, A. (2020). Krytychne myslenia. Pidruchnyk dlia studentiv vyshchih navchalnyh zakladiv usih spetsialnostej [Critical thinking. Textbook for students of higher educational institutions of all specialties]. Kyiv. 370 p. [in Ukrainian].
4. Milian, R. (2019). Porivnialnyj analis definitsij «krytychne myslenia» ta «logichne myslenia». [Comparative analysis of the definitions of «critical thinking» and «logical thinking»]. Kyiv 160 p. [in Ukrainian].
5. Nadurak, V. (2022). Krytychne myslenia: poniatia ta praktyka [Critical thinking: concept and practice]. *Philosophy of Education*. 28 (2). p. 129–147 [in Ukrainian].
6. Kuhn Thomas. Struktura naukovykh revolutsij [The structure of scientific revolutions]. Kyiv. PORT-ROYAL. 2001. 226 p. [in Ukrainian].
7. Fromm Erich. Maty chi buty? [To have or to be?]. 2010. 222 p. [in Ukrainian].